

Петро Кравченко

КРАВЧЕНКО Петро Анатолійович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, декан історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії, проблеми сучасної політичної культури.

КУЛЬТУРОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІСТОРІЇ У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

На початку третього тисячоліття нової ери людської цивілізації, у час, коли 24 години історії можуть вмістити кількість подій, що раніше відбувалися протягом століття, у час кардинальних трансформацій ідей і поглядів, що ґрунтуються на апостеріорному і апіорному знанні, яке знаходить своє відображення в проектах соціуму щодо постсучасності, особливої ваги набуває ціннісно-епістемологічне значення культуротворчого потенціалу історії. Найбільш рельєфно це спостерігається при виявленні суспільств, які переходять від командно-адміністративної моноідеологічної системи до демократії, ранкової економіки та поліідеологічних орієнтацій. Саме таким є сучасне українське суспільство.

Історія належить до фундаментальних гуманітарних дисциплін котрі мають яскраво виражений культуротворчий потенціал. Завдяки історичній науці та освіті здійснюється процес освоєння і передачі досвіду від покоління до покоління, через уроки історії йде вивчення минулого з метою пізнання його сучасного і перспектив розвитку в майбутньому. Історична наука і освіта формують і забезпечують реалізацію в пізнанні історичного підходу і методу, які дозволяють здійснити осягнення предмету (явища, процесу) в його розвитку, становленні, багатоманітності фаз (стадій, етапів). Ґрунтуючись на досвіді поколінь, історія постає різними варіантами організації форм життєдіяльності, основою культуротворчого процесу, багатоманітним ідейних підходів до розвитку суспільних відносин.

У попередні десятиліття радянські вчені часто підкреслювали винятковість подій, які відбувалися на терені колишнього Радянського Союзу, акцентуючи увагу на тому, що країна першою буде нове суспільство, йде в авангарді соціального прогресу, прокладаючи нові шляхи до майбуття. Нині про ці самовпевнені утопічні мрії вже ніхто не згадує, або згадує лише у зв'язку з критичним ставленням до того, що виявилось ілюзією. У той же час сьогоднішню соціальну ситуацію в Україні теж можна назвати винятковою, але зовсім в іншому розумінні. Вперше у світовій історії політичне, економічне та ідеологічне руйнування імперської держави відбулося без вирішального впливу ззовні. Навіть свою незалежність Україна отримала без революційних потрясінь і збурення широких народних мас. Окремі дослідники вбачають у цьому не тільки позитивні, але й негативні моменти і наслідки.

Разом з тим не слід нинішню ситуацію в Україні вважати винятковою в тому розумінні, що її непередбачені наслідки можуть сколихнути світ і кардинально змінити напрямок та тенденції світового розвитку. У зв'язку з цим нагадаємо думку німецького філософа К. Ясперса, який писав: «Для розуміння історичної ситуації як переддня нової ери наш погляд весь час повертається до минулого. На питання — чи були колись подібні радикальні перетворення — ми можемо відповісти тільки одне: про події прометеївського часу, коли людина тільки приступала до пізнання навколишнього світу за допомогою знарядь праці, вогню, мови, нам нічого не відомо. В історичний же період найвизначнішим рубежем був... осьовий час... І якщо ми тепер знову вступили в період радикальних змін людського буття, то це не повтор осьового часу, а дещо у корні інше» [2, с. 153]. Німецький мислитель мав на увазі середину ХХ століття, проте його думки дуже актуальні для нас наприкінці цього століття, зокрема щодо сучасних подій в Україні. Так, К. Ясперс підкреслював, що внутрішнє значення процесу, що відбувається, також має зовсім інший характер, ніж осьовий час, бо тоді була повнота, а зараз — спустошеність. Наш час — це час реального технічного і політичного перетворення, а

не час вічних творінь [2, с. 154]. Як бачимо, думки мислителя щодо середини ХХ століття перегукуються з нашим сьогоднішнім, спустошеність якого набуває небезпечного розмаху.

Водночас, одним із шляхів вирішення складних завдань, що постали перед країною у перехідному періоді її розвитку, є звернення до історичних надбань наших попередніх поколінь, до тих витоків, які можуть сприяти подоланню кризової ситуації. «Але про те, що ми готові поставити перед собою велику мету, — пише К. Ясперс, — знову видозмінити людську природу у відповідності з її витокami, що ми гостро відчуваємо всю важливість фатального питання, як нам, віруючи, перетворитися на справжніх людей, свідчить у наші дні зростаюча схильність звертатися до наших витоків. Та глибина, з якої ми вийшли, те безсумнівне, що приховується другорядними утвореннями звичних зворотів мови, умовностей та інститутів, знову набирає голосу. Дзеркало великого осьового часу людства послужить, можливо, ще раз суттєвим запевненням у тому, що в своєму прагненні зрозуміти самих себе ми повинні звернутися до тих глибин, звідки ми вийшли» [2, с. 155].

Звернення до минулого передбачає врахування нинішньої соціальної ситуації, яка склалася в Україні. Щоправда, її створенню передували історичні події, які призвели до кардинальних змін соціальних обставин. Так, у другій половині 80-х років спостерігалось топтання на місці, соціально-економічні і політичні реформи не проводилися, хоча голосливих заяв політичних лідерів було досить багато. Разом з тим за активної підтримки засобів масової інформації, публіцистики, науково-популярної та наукової періодики в нашому суспільстві утвердилась відносна гласність. Це був час, коли історичні події та персоналі, які протягом десятків років або замовчувались, або висвітлювались у спотвореному вигляді, спочатку обережно, а потім все більш сміливо ставали предметом вільного історичного вивчення. Прихильники нових реалій насамперед дивилися туди, де була темрява або значна тінь.

Носіями нового висвітлення «темних плям» історії перш за все були публіцисти, діячі культури, літератури, кіно, тобто ті, хто швидше міг реалізувати свої творчі можливості для вияснення історичної правди. Історики на перших порах перебудовних процесів не володіли матеріалами, достатніми для участі у полеміці. Домислювати та вільно трактувати певні історичні джерела вони, на відміну від публіцистів, або не наважувалися, пам'ятаючи про трагічні наслідки минулого, або не бажали (внаслідок недостатнього професійного рівня). Лише пізніше деякі з них, спираючись на нові джерелознавчі пласти, приєдналися до зазначеного вище процесу.

Соціальні обставини кардинально змінилися з отриманням Україною своєї незалежності на початку 90-х років. Нова історична ситуація аж ніяк не допускає однозначного, одномірного уявлення історії, яке мало місце в марксистській теоретичній концепції. Логіка матеріалістичного розуміння історії, будучи значним здобутком світової наукової думки, не в змозі відбити все багатство і різноманітність дійсності. Багатовимірність сучасності «бере участь» у формуванні предмету історичного дослідження, що приводить до формування теоретичного плюралізму у сфері історії. Чи має воно під собою наукові підвалини, чи тільки систему цінностей історика? Теоретичний плюралізм передбачає співіснування і взаємодію в процесі історичного пізнання різних логіко-методологічних підходів і систем понять для цілісного і всебічного осягнення дійсності на основі загального спрямування до істини. Таким чином, теоретичний плюралізм не є механічним поєднанням різноманітних протилежних підходів щодо вирішення певної наукової проблеми.

Означений теоретичний плюралізм в історії вимагає нового ставлення до пізнавального арсеналу історичної науки. Академік І.Д. Ковальченко вважає, що, по-перше, слід зовсім виключати намагання створення якихось універсальних і абсолютних теорій і методів історичного пізнання; по-друге, слід враховувати, що будь-яка теорія містить те чи інше раціональне зерно і тим самим робить певний внесок у розвиток суспільно-наукової думки; по-третє, будь-яка філософсько-історична теорія дозволяє виробляти ту чи іншу концепцію історичного розвитку, яка завжди істотно, більшою чи меншою мірою, обмежена; по-четверте, будь-якій соціологічній теорії і конкретно-історичній концепції одвічне притаманні певні похибки і прорахунки [3, с. 4 — 5]. Ця різноманітність методологічних вимог і підходів не

повинна привести до якоїсь «концептуальної анархії». Риси останньої, мабуть, вже мають місце у нашому сьогоденні, бо значна частина істориків-практиків досить байдуже почала ставитися до методологічних проблем, зневірівшись у марксистському методологічному арсеналі. Головне завдання у зв'язку з цим полягає у формуванні нового розуміння історії, нових підходів до історії як науки і навчального предмету.

Що стосується історії як науки, то багато хто ще й сьогодні, не виключаючи навіть істориків-професіоналів, чекають від неї встановлення стабільних, позитивних істин, які б дозволили зробити висновки, придатні для прикладного використання. Але історія незмінно розчаровує тих, хто хоче бачити в ній науку про універсальні закони розвитку суспільства, про його неухильний рух до мети, який має певні, суворо визначені етапи. Саме у цьому напрямку розмірковує один із представників школи аналіз Марк Блок, вважаючи історію наукою про людей у часі. Історія, на його думку, це не тільки наука, що знаходиться в розвитку. Це наука, яка переживає дитинство, як і всі науки, чийм предметом є людський дух. «Не можна, однак, заперечувати, — пише він, — що будь-яка наука завжди буде здаватися нам неповноцінною, якщо вона рано чи пізно не допоможе нам жити краще. Як же не відчувати цього з особливою силою стосовно історії, чие призначення, здавалося б, тим паче полягає у тому, щоб працювати на користь людини, оскільки її предмет — це людина та її дії? Насправді, одвічна схильність, подібно інстинкту, змушує нас вимагати від історії, щоб вона скеровувала наші дії, і потім ми обурюємося... якщо історія, як нам здається, виявляє свою неспроможність, не може дати нам вказівок. Проблему корисності історії — у вузькому, прагматичному смислі слова «корисний» — не потрібно змішувати з проблемою її чисто інтелектуальної виправданості. Адже проблема користі може тут виникнути тільки у другу чергу: щоб вчинити розумно, хіба не потрібно спершу зрозуміти? І все ж, ризикуючи дати лише напіввідповідь на самі настійні заперечення здорового глузду, проблему користі не можна просто обійти» [4, с. 10].

Ці роздуми свідчать, що прагматичні основи займають не останнє місце в історії. Більше того, у сучасному перехідному суспільстві, яке ми на сьогодні маємо, роль зазначених першопричин значно посилюється. Завдяки цьому в наш переломний час особливо рельєфно висвітлюється значення проблеми взаємозв'язку історії та сучасності. Якою мірою історична наука може передбачити суспільні потрясіння, наскільки продуктивне знання здатне досягнути сьогоденні реалії і взагалі, як воно впливає на ситуацію, що склалася? Відповіді на ці питання можуть прояснити наявні можливості історичної науки як у вивченні минулого, так і в її впливі на сучасність і майбутнє.

У зв'язку з цим підкреслимо, що на початку ХХ століття та в його кінці розпалася імперія, розкололося суспільство за соціально-політичними, національними, регіональними чинниками. Ні у першому, ні у другому випадку історична наука не спромоглася зробити необхідні висновки. Отже, слід з'ясувати, що можливості виявлення глибинних тенденцій, які розкривають зв'язок минулого, сучасного і майбутнього, є досить обмеженими. Лише протягом одного століття (незначного для історії проміжку часу) наша історична наука не спрогнозувала драматичні події, які зрушили підвалини величезної імперії.

Разом з катастрофічними потрясіннями ще на початку ХХ століття занепала віра в «історію — наставницю життя». Наводячи цей вираз Ціцерона, Р.Ю. Віппер у світлі трагічного досвіду першої світової війни і революції 1917 року писав: «Бувають епохи, коли хочеться сказати якраз протилежне: не історія вчить розуміти і будувати життя, а життя вчить тлумачити історію. Ми були учасниками, часточками великого державного тіла, яке нині більше не існує. Ми залучали історію для пояснення того, як виросла російська держава і чим вона тримається. Тепер факт падіння Росії, наукою досить погано передбачений, примушує істориків перевіряти свої судження. Він, власне, вимагає пояснення: потрібно знайти його передвістя, його глибокі причини, потрібно неминуче змінити тлумачення історичної науки» [5, с. 3]. Ці слова написані три чверті століття тому, але звучать вони для нас сьогодні досить актуально, хоча це почасти обумовлено тим, що історична наука сьогодні, як і тоді, виявилася зненацька захопленою новою хвилею соціальних потрясінь, а тому знову потрібно «неминуче змінити тлумачення історії». Сам Р.Ю. Віппер розглядав генеральну лінію таких змін як перенесення центру ваги історичних

досліджень із станів і класів на події, особистості вождів, організаторів, ідейних натхненників тощо.

Нині важко віддавати перевагу одному із зазначених підходів. Найефективніший результат ми б отримали завдяки їх поєднанню на рівні загальної історичної теорії вивчення історичної діяльності людини і обставин, в яких вона здійснюється і які тією чи іншою мірою її детермінують. Наші сьгоднішні реалії свідчать, що здійснити таке поєднання дуже важко, оскільки обставини панують над людьми і цілими соціальними верствами, вони змушують їх забути про свої добродетності і можливості.

Окрім того, наші сучасники з різною мірою адекватності сприймають реальність своєї епохи, вбачають чи не вбачають у ній ті чи інші можливості, вірно чи невірно їх оцінюють, роблять у зв'язку з цим правильний чи неправильний вибір. Завдання історика тут полягає у тому, щоб виявити причини існуючих реалій і на цій основі достатньо адекватно пояснити, що ж відбувається, а не просто ділити події та їх сучасників на хороші і погані, засуджувати одних і вихвалити інших, змінювати одні оцінки минулого на інші. На жаль, сучасний період характеризується широким поширенням щодо минулого суб'єктивізму, антиісторизму і однобічності. Особливо це стосується сімдесятирічної радянської епохи, яка сьогодні трактується переважно як сталінсько-тоталітарна.

Зрозуміло, що свій внесок у таке однобічне розуміння історії радянської доби внесли, насамперед, публіцисти, але згодом їх підтримала значна частина істориків. Повертаючись до ситуації попередніх років, А.М. Сахаров робить два висновки: «По-перше, історична картинка, яку створили публіцисти у ті роки, була вкрай одноманітною. Це не була виважена, об'єктивна історія країни. Це була лише швидка, вкрай політизована відповідь на ті фальсифікації, замовчування, спотворення, які так щедро розсипав стосовно історії як режим Сталіна, так і режим його епігонів, у тому числі і організаторів «перебудови». Це була правда, але це була лише напівправа, навіть якщо розглядати її стосовно до «сталінського» періоду історії країни. Це була типова політизація історії, висвітлена публіцистично. Саме тому у середовищі основної частини істориків-професіоналів така історія зустріла нерозуміння і подив. Але інших методів відтворення навіть цієї напівправди на той час не було, і це необхідно враховувати. По-друге, такий поворот подій підштовхував істориків до активізації своїх професійних дій у галузі як теоретичного, так і конкретно-історичного осмислення подій» [6, с. 90]. Однак, як уже підкреслювалося вище, частина з них підтримала публіцистів, хоча у наших вітчизняних істориків були власні больові точки, пов'язані з національною специфікою, утвердженням національної ідеї тощо.

Головні ж завдання для істориків-професіоналів залишалися традиційними: по-перше, треба було показати «як все відбувалося», а по-друге, пояснити те, «чому було саме так, а не інакше». Тут важливо було врахувати наявність об'єктивних поліваріантних, альтернативних можливостей і обґрунтованість суб'єктивного вибору мети, шляхів і методів діяльності. При цьому аналіз альтернативних історичних ситуацій і прийнятих рішень, шляхів і методів діяльності має своїм головним завданням пояснення того, що було і чому було так, а не інакше, а не висловлення жалю проте, що історія відбувалася не так, як нам хотілося, і не зображення ілюзійних картин типу «що було б, якби...» У зв'язку з цим доречно нагадати, що у свій час Г.В. Плеханов, критикуючи «формулу прогресу» п. Михайловського («прогрес є поступове наближення до цілісності неподільних»), запитував: «Яким може бути наукове значення цієї формули?» Чи пояснює вона історичний рух суспільства? Чи говорить вона, як він здійснювався і чому він здійснювався так, а не інакше. Ніскільки, та й не в тому її «головна мета». Вона говорить не про те, як здійснювалась історія, а про те, як вона повинна була б іти, щоб заслужити схвалення п. Михайловського. Це «гігієнічний рецепт», виданий утопістом на основі «точних досліджень» законів органічного розвитку» [7, с. 563]. У нинішньому бурхливому різноголосі думок щодо історичного минулого нашої країни, її народу, складних соціальних подій та чинників ще й досі трапляються спроби підправити історію.

Серед наших політиків та вчених, у тому числі істориків, існує думка, що Україна повинна якомога швидше увійти у цивілізоване співтовариство і зайняти в ньому належне місце.

Відверто кажучи, ці твердження поки що є утопічними, бо у даному випадку не враховуються історичні реалії хоча б останніх століть. Так, бурхливий індустріальний розвиток у ХІХ — ХХ століттях супроводжувався зростанням його нерівномірності. Як наслідок, наприкінці ХХ століття виділилась невелика група країн, де життєвий рівень населення значно вищий, ніж у решти країн світу. Але, змальовуючи найбільш розвинені країни як загальнолюдський еталон споживацького суспільства, часто забувають вказати на те, що досягнутий тут прогрес є, по суті, результатом загальнолюдських, або у всякому разі спільних зусиль багатьох народів. Звідси, на думку академіка І.Д. Ковальченка з якою ми погоджуємося, випливають два висновки: «По-перше, неправомірно історію будь-якої країни чи народу виносити за межі загально-цивілізаційного процесу і, вирішуючи завдання їх поточного розвитку, говорити про необхідність їх включення в цей розвиток... По-друге, немає ніяких історичних підстав характер і рівень розвитку деякої групи країн представляти як зразок, на який повинні орієнтуватися інші країни, бо будь-який тип суспільно-історичного розвитку у загальнолюдському плані відносний і історично змінюється. Не є таким зразком і сучасні країни високорозвиненого капіталізму. До того ж, як тепер стало очевидно, існуючий у них рівень розвитку недосяжний у загальнолюдському масштабі, бо на даній стадії цивілізації для цього не вистачить природних ресурсів земної кулі» [8, с. 21].

Цю точку зору особливо потрібно врахувати сьогодні, оскільки Україна перебуває на перехідному етапі свого розвитку і тому дуже важливо зорієнтуватися у соціальних реаліях, не будуючи повітряні замки і не утверджуючи нових міфів та утопій. З іншого боку, у перехідні періоди глибше осмислюється все те, що трапилось, загострюється відчуття часу і з'являються нові можливості щось змінити у подальшому поступі. У зв'язку з цим М.О. Бердяєв підкреслював, що катастрофічні моменти історії є особливо сприятливими для побудови філософії історії, тому що вони чітко виявляють недоліки попередніх уявлень і схиляють до спроби осмислити історичний процес [9, с. 6]. Однак, як ми вже підкреслювали раніше, не слід сприймати цей процес однозначно, тобто як закономірний і чітко спрямований, проти чого виступав і сам М.О. Бердяєв та інші мислителі минулого і сучасності.

Врахування цієї обставини особливо значення має у процесі викладання історії, адже тут застосування такої системи вельми вигідно. Воно дає можливість легко відділити головне від другорядного, привід від причини, дозволяє прокреслити, так би мовити, «генеральну лінію». За існування тотального режиму подібну практику викладачів історії, звичайно, можна зрозуміти. Разом з тим є й інша причина такої практики, яка має досить опосередковане відношення до політики. Ми маємо на увазі те, що наша свідомість влаштована так, що при вивченні, а тим паче при викладанні історії важко відійти чи відмежуватись від узагальнень, як важко, у свою чергу, забезпечити і рівнозначність всіх чинників. Кожний дослідник чи викладач віддає перевагу якомусь одному підходу. Зрозуміло, що вихід з глухого кута, кризового стану історії можна вбачати у відмові від абсолютизації якогось одного підходу. Звичайно, треба шукати у минулому деякі закономірності, групувати об'єкти, що вивчаються, мати свою точку зору, однак не забувати при цьому, що це не універсальний, єдино вірний метод, а лише підхід, що дозволяє краще виявити певну регулярність і різноманітність минулого.

Труднощі при викладанні історичних дисциплін сьогодні полягають у тому, що історія нині уникає глобальних узагальнень, віддаючи перевагу пошукам локальних закономірностей, описуючи при цьому їх точний характер. Крім того, у сучасних умовах майже ніхто не виключає можливості інших спроб моделювання історії, підходів до групування матеріалу.

Як же бути у такій складній ситуації сьогодні викладачеві історії? Звичайно, можна просто усунути іспити з цієї дисципліни, як це нещодавно мало місце, але чи уникнемо ми тим самим проблем, котрі регулярно постають перед нашим суспільством? Для того, щоб дати відповіді на численні запити, які б дійсно відбивали існуючі реалії минулого, істориків потрібно правильно зорієнтуватися у тій складній соціальній ситуації, що склалася. Легко зробити подібну заяву, але набагато важче її виконати. Адже у даному випадку на правильний вибір будуть впливати різні чинники — від соціально-політичних до морально-психологічних. Врахувати їх

надзвичайно важко, якщо взагалі можливо.

Історія є атрибутом будь-якої культури й існувала завжди, хоча й у різних формах. Сьогодні вона має науковий характер, але це не єдино можлива форма історичного пізнання [10, с. 23]. У деяких культурах історія втілювалась у міфах, епосі, священних переказах тощо. Та справа не стільки у формі, скільки у тому, як правильно зорієнтуватися у змістовному характері матеріалу. Нам здається, що тут у пригоді має стати звернення до минулого, зокрема, кращих зразків вітчизняної культури, завдяки яким можна здійснити правдиве осягнення історії. На жаль, знайомство з бібліографією щодо зазначеної проблеми свідчить про те, що робіт, присвячених історії української культури, обмаль. Це переважно праці, видані в свій час за межами України і перевидані останнім часом [11]. На щастя, з'являються праці культурологічного спрямування. А викладачі історії поки що змушені використовувати дослідження, присвячені історії культури інших народів або колишньої радянської імперії. Справа навіть не у фальсифікаціях, які мають місце у цих працях, погано те, що у викладанні історії мало розкривається специфіка становлення і розвитку культури на українському терені, хоч перші праці з'явилися в кінці 80-х років [12].

Утвердження пріоритетності національного чинника на початку 90-х років в Україні своїм позитивним результатом має звернення до вивчення вітчизняної культури. Однак інтерес до вивчення нашої культури залишається, так би мовити, самодостатнім, оскільки дуже мало сприяє утвердженню історичного знання. Разом з тим саме культура може відігравати дійсно історичну роль у подальшому поступі країни до свого цивілізованого розвитку. «Шлях, який індустріальні суспільства долали століттями, підкреслює вітчизняний письменник І. Кравченко, — вбиваючи природу, цілі народи, людське в людині, вже майже пройдений. Українців гнали вже і в «авангарді людства» — частково як військовополонених, частково як загітованих чорноробів. Цивілізація вже виділила Україні її частку: екологічну кризу, напівголод на розкішних чорноземах, збройну й технічну потужність, яка сприяє рухові вперед приблизно так же, як камінь на шиї у плавця. Той шлях до розквіту, який пройшла Європа й Америка, для України перекритий Чорнобилем. Треба шукати інший, свій.

Лише на велику мету, справді здатну консолідувати націю у творчому пориванні, запрацює наша економіка й політика. Ця мета — в царині культури. Поки що політика й економіка працюють автономно. Держава обходиться без культури, і ми зсуваємось у прірву небуття» [13, с. 135].

Ці слова були написані у 1995 році, але вони гостро актуальні і сьогодні, тобто через десять років, що яскраво продемонстрували вибори Президента України у листопаді 2004 року. У такий кризовий період не випадково поширюються апокаліпсичні настрої, падає духовність, моральність суспільства, винятково важливого значення набувають взаємодія моральних і політичних чинників, їх узгодження або, навпаки, розбіжність, конфлікт. Культурна громадськість, яка нерідко була в опозиції до влади в політиці, співробітничала з нею на ниві мистецтва. Незважаючи на «залишковий принцип», на різні негаразди та заборони, вітчизняна культура функціонувала, займала певне місце в історії країни. Її здобутки було значно важче фальсифікувати, ніж історичні події, які відбувалися на українському терені, оскільки культура не може бути такою заполітизованою і заангажованою, як історія. Саме тут викладачі історії можуть ефективно використати потенціал культури для очищення історичних подій від фальсифікацій чи ігнорування їх місця в історичному процесі. Культура може стати для історії тією «живою водою», яка може змити той наліт, під яким ховається справжнє обличчя історичних подій.

Раніше зорієнтовані на марксизм дослідники писали, що рівень розвитку суспільства можна визначити за рівнем знарядь праці тієї чи іншої доби. Важливо лише не абсолютизувати цей чинник, маючи на увазі його культурний аспект. Тільки зважаючи на цей контекст, ми зможемо зрозуміти, чому ті чи інші події відбулися саме так, а інші взагалі не відбулися. На думку Л.В. Жаркової, в історії Росії багато чого не сталося своєчасно і виявилось мертвим, а тепер спостерігається якийсь післяєвропейський стан, без проходження — не тільки сучасних європейських, але й передєвропейських станів [14, с. 60]. Україна також намагається за

допомогою дивовижної швидкості подолати довгий шлях становлення культурної цивілізації. Історія свідчить, що це мало кому вдавалося, однак підкреслимо, що у свій час в Україні сталося чимало змін. І до головних здобутків належить культурний феномен. Зміна існуючої парадигми у вітчизняній культурі стимулює нові тенденції і шляхи її розвитку.

Одним із найважливіших шляхів становлення національної культури є повернення до справжніх духовних цінностей минулого. Сучасна вітчизняна культура у першу чергу повинна звернутися до гуманістичних підвалин духовної культури Київської Русі, дистанціюючись від її феодально-релігійних нашарувань і розвиваючи її антеїстичні та кордоцентричні засади, до духовних завоювань Києво-Могилянської академії, шкіл «книжного учіння» Київської Русі. В останніх навчальні групи склалися з 5 — 8 чоловік. Як навчальні посібники використовувалися літературні переклади, а також оригінальні праці давньоруських авторів. Учитель читав і коментував текст, пояснював терміни, ставив перед учнями запитання [15, с. 74 — 75]. Усе це свідчить про достатньо високий рівень розвитку освіти у наших попередників. Звернення до зазначених вище духовних витоків вітчизняної культури означатиме утвердження в її розвитку тенденції пошуково-відроджувального характеру, яка, у свою чергу, сприятиме становленню нефальсифікованої історії. Останній процес значною мірою залежить від взаємодії історичного знання з мистецтвом. У нашій школі та вузі давно склалася практика ізоляції мистецтва від інших дисциплін, у тому числі від історії. Зміст музичної освіти чи художньої творчості мало пов'язується з предметами, які теж претендують на красу зображення своїх об'єктів. Не слід, звичайно, викладачеві історії кидатися у крайнощі і змальовувати лише образні історичні картинки, ігноруючи їх логіку, послідовність, теоретичний зміст тощо. Навпаки, осягнення історії через мистецтво передбачає звернення до нього як феномена, здатного уникнути будь-якої кон'юнктури і допомогти у вивченні історичних подій. «Історичний досвід розвитку мистецтва України на рубежі XIX — XX століть дає багатий матеріал для аналізу і його творчого використання. На відміну від попередніх часів, коли відродження розумілося як повернення до ідеальних моделей минулого, теперішня епоха шукає, зберігає красу і мудрість минувшини, але не вважає їх застиглим, єдиним зразком для наслідування. Спільною для сьогодення і України минулих часів є проблема еміграції інтелігенції, впливу в позанаукову і позахудожню діяльність» [16, с. 108]. В останньому винні далеко не навчальні заклади.

Ми вважаємо, що дуже важко «вчити мистецтву», формувати з вихованця митця, бо якщо немає відповідного таланту, результат буде негативним. У той же час досить ефективно можна навчити молодь історії мистецтва, якщо обидва феномени — історія та мистецтво — взаємодоповнюють і взаємозбагачують один одного. Відомо, що в історії на певному етапі людина виходить за межі безпосередньої фізичної потреби, практично-утилітарних інтересів і цілей та починає творити універсально, отримуючи насолоду від самого процесу діяльності.

Разом з тим викладач історії повинен зрозуміти, що на історичний процес, який ним висвітлюється, впливають різноманітні за силою чинники, серед яких не останнє місце займає мистецтво. Воно впливає на спосіб життя суспільства і особистості, викликаючи зміни природного і штучного середовища, довкілля людини. Деякі різновиди художньої діяльності — архітектура, прикладне мистецтво, дизайн та інші — безпосередньо займаються матеріально-речовою сферою людського буття. Тим самим осягнути історію, адекватно відбити історичні реалії викладач не може, ігноруючи важливий культуротворчий чинник історії — мистецтво.

Щоправда, в історії нерідко кон'юнктурні міркування переважали і тоді в мистецтві відрізняли такі його сторони, які тільки допомагали її фальсифікувати. Так, відомий більшовицький теоретик мистецтва А.В. Луначарський писав: «...мистецтво по суті двоїсте. Існує мистецтво виробництва, грандіозна кінцева мета якого — зробити наскрізно красивим все людське життя, створити красиві міста і селища, будинки, меблі, одяг, начиння тощо. Ніхто не може заперечувати величезного значення цього суспільного явища, але було б зовсім недопустимо зводити все мистецтво тільки до цих його форм... Незрівнянно більше значення має мистецтво як ідеологія, що відбиває всю боротьбу класів і є не тільки знаменом окремих класів у їх боротьбі за перевагу, але й усвідомлювачем, організатором суспільної свідомості»

[17, с. 309]. Зрозуміло, що цей підхід до мистецтва, який робить особливий акцент на його класовому характері, у попередні десятиліття лише допомагав фальсифікувати історію. А це, у свою чергу, сприяло однобічному збідненому її трактуванню у процесі викладання.

Західні дослідники, навпаки, акцентували увагу на інших проявах мистецтва, вбачаючи у його еволюції значну силу, глибокий стимул для осягнення історичних процесів. Зокрема, іспанський мислитель Ортега-і-Гасет пише: «Коли мистецтво багато років розвивається поступово без серйозних прогалин або історичних катастроф, що переривають еволюцію, його твори накопичуються, а тягар традицій дедалі більше утруднює хвилине натхнення. Інакше кажучи, безпосередньому природному зв'язку між молодим митцем і світом щоразу заважає велика кількість традиційних стилів. Відбувається щось одне: або традиція гальмує всю творчу енергію — як це було у Єгипті, Візантії, взагалі на Сході, — або ж вплив минулого на сьогодення мусить змінити знак, і з'являється тривала епоха, де нове мистецтво крок за кроком вивільнюється від старого, яке його душить. Останнє стосується європейської душі, в якій чуття майбутнього домінує над східним невеликовним традиціоналізмом і ностальгією за минулим» [18, с. 265 — 266].

Отож, ми підкреслюємо ще раз: з одного боку, справжнє осягнення історії неможливе без участі мистецтва, а з іншого, історія є важливою базовою дисципліною для пояснення суті та змісту мистецтва, його історії. Ось чому важливо, щоб в освітньому процесі ці феномени органічно поєдналися, подолавши своєрідний ізоляціонізм, що мав місце до останнього часу.

Ще своєрідніше складаються нині стосунки школи та церкви, релігії та світоглядних дисциплін. У попередні десятиліття все було зрозуміло і однозначно: релігії не місце у школі, вони відділені одна від одної. Сьогодні ситуація кардинальним чином змінилася, оскільки постало питання активного включення релігійного чинника в процес національного духовного відродження, формування національної самосвідомості. Дійсно, нині очевидно, що успіх національного відродження можливий лише за умови включення до цього процесу всіх соціальних сил незалежно від їх соціальної, віросповідальної, світоглядної належності.

Разом з тим досвід минулого нас мало чому вчить, бо від простої зміни позитивного знаку на негативний і навпаки мало що змінюється у реальності. Здається, саме це трапилося стосовно релігії та церкви в Україні. Зовні ніби зміни відбулися колосальні — обов'язкове освячення священиком різних новобудов, у тому числі світських навчальних закладів, участь духовних осіб у роботі виборних органів і державних діячів у різноманітних церковних діях, поява релігійних книг та інших друкованих органів тощо. Проте, звернувшись до внутрішнього плану, до Бога в душі людини, до переконаності у правильності вибраного шляху тощо, ми отримаємо інший результат — кількість істинно віруючих не є такою вже величезною і зростає вона далеко не у геометричній прогресії. Правда, останнім часом порушується питання про створення державної релігії в Україні, все менше говориться про відокремленість церкви від держави, повертається давній лозунг «одна церква — одна держава — один народ», та все ж у поліетнічній і багатоконфесійній Україні порушувати питання про якусь пріоритетну церкву більш ніж на часі [19, с. 141]. Але в цілому у сучасному українському суспільстві, мабуть, слід вести мову не про єдину національну церкву, а про єдину національну ідею.

При цьому слушно зауважити, що історія релігії та церкви в Україні має значні позитивні здобутки, тому, на нашу думку, викладачам історії потрібно звернутися до релігійних цінностей, які вироблялися у лоні церкви, і збагатили духовне життя суспільства, бо осягнення справжньої історії неможливе без використання цих здобутків. «Позитивну роль церкви підтверджують хоча й поодинокі, але вагомі історичні факти. Можна назвати лише два відомі історичні випадки справжніх спроб давньоукраїнського духівництва і світської влади встановити принаймні обмежену суверенність своєї церкви. За князя Ярослава Мудрого митрополит Іларіон — перший українець! — правив Київською митрополією, не маючи над собою адміністративної зверхності Візантії (1051 — 1069). Згодом, за володіння князя Мстиславича, українські єпископи обрали і довершили рукоположення святця-науковця Кліма Смолятича (1147) для того, щоб він очолив самоуправну українську церкву без візантійського нагляду» [20, с. 136]. Ці та інші факти свідчать про те, що церква була активним

поборником української національної ідеї і державності. Ця ж історія та й недавня наша історія 1918 — 1919 років свідчать, що утвердження державності є успішним тоді, коли в незалежній державі є незалежна церква. Не завжди ця думка вірно відбиває реалії, але для нашої країни вона є справедливою.

Тут доречно ще раз звернутися до невеликої за обсягом, але змістовної, актуальної для потреб сьогодення праці М.С. Грушевського «Історія й її соціально-виховуюче значіння». Звертаючи увагу на сферу релігійного життя, яке відіграло «величезну роль в розвії культури», він писав: «Очевидно, тут школа зовсім не може підходити з міркою єдиної правдивої релігії, супроти котрої всі інші — тільки сумні збочення релігійної мислі. Всі вони для історика великі культурні й соціальні фактори, значення котрих оцінюється їх впливом — його розмірами й характером, творчим чи руйніним, в історичнім процесі» [21, с. 65].

Як бачимо, введення до вузівських програм історії релігієзнавства є своєчасним і необхідним, важливо тільки, щоб добра ідея знову не була заполітизована чи заангажована певними вітчизняними політиками та релігійними лідерами. Сьогодні переважна більшість дослідників погоджується з тим, що християнство збагатило духовний потенціал праукраїнської культури. Зауважимо лише, що воно зберігало значні життєдайні сили, мало великі потенції у своєму розвитку і користувалось великою шаную і авторитетом у народі, поки церковна культура була у змозі вбирати в себе елементи народних традицій і вірувань, поки церква проявляла значну гнучкість у ставленні до народної культури [22, с. 118]. У той же час викладачам історії необхідно показати й інший бік діяльності української церкви, вельми непривабливий. Тільки такий різнобічний підхід дозволить висвітлити справжню історію релігії та церкви в Україні і суттєво збагатить виклад історії України, в якій чільне місце посідає історія релігієзнавства. Від викладачів, їх вміння розкрити соціальний, історичний та естетичний зміст церковної діяльності взагалі, пам'ятників релігійного мистецтва зокрема, багато що залежить. Не милування релігійним змістом чи культовим функціональним призначенням релігійної діяльності, а тверезе розкриття його глибинних внутрішніх протиріч — ось що повинно стати у центрі уваги дослідників і викладачів історії релігієзнавства.

Саме цьому їх вчить історія, уроки якої ми, на жаль, швидко забуваємо. А. Гудима виокремлює серед них такі:

1) 650-літнє бездержав'я, за винятком чотирьох кривавих вузлів, що зв'язували покоління борців за свободу — Запорозька Січ, Хмельниччина, визвольні змагання 1918 — 1920 років, десятилітня боротьба ОУН-УПА — лягли глибокими борознами на тілі нашого народу. Це вплинуло на його самосвідомість, на ставлення до шляхів національного відродження і державотворення. І саме це повинно остуджувати запал, гасити пристрасті, коли мова йде про минулі кривди, часто не зі своєї волі заподіяні самими собі, та сьогодішні міжконфесійні й інші непорозуміння, без чого не можна усвідомити історичної правди та об'єднати народ за ознакою нації;

2) протягом 650-ти років долю нашого народу, у тому числі релігійно-церковне життя, намагалися програмувати в іноземних столицях. Тому переосмислення витоків своєї історії, культури, релігії, церкви — нашої духовності — не дасть нікому права самочинно простягати руку «допомоги», звідки б вона не була, а орієнтуватиме передусім на власні сили, на самодостатність;

3) 650-літнє бездержав'я, не завжди сприятливі впливи Заходу і Сходу, прагнення самовідродитись вплинули на орієнтацію пріоритету позитивних цінностей, які повернені в минуле. Це, у свою чергу, вплинуло на дезорієнтацію свідомості народу, що нейтралізує пошуки екуменізму та злагоди» [23, с. 156 — 157].

Думається, свій внесок у досягнення злагоди у суспільстві могли б зробити дослідники і викладачі історії, які мають справу з молодим поколінням, для якого важливо досягнути процес поєднання культури з релігією. Лише з погляду оптиміста очевидно, що релігія була і залишається головним чинником розвитку духовної культури. Однак те, що відбувалося і досі відбувається у лоні церкви, багато в чому може вважатися антикультурним. Ось чому

найефективнішим механізмом, який має поєднати релігію та культуру і висвітлити не тільки позитивні, а й негативні сторони їх взаємозв'язку, має стати історія, яка б виважено озирнула і проаналізувала основні віхи взаємовідношення важливих чинників розвитку нашого суспільства. «Українська культура, — пише доктор філософії і мистецтвознавства, професор Київської Духовної Академії Д. Степовик, — в ретроспективному плані — є типовою культурою християнського гуманізму. З цілої тисячі років життя нашого народу у Христовій вірі, принаймні вісім століть — з X до XVIII — українська література й мистецтво були на 95 відсотків пронизані високими ідеалами християнського гуманізму, і навіть за тематикою були релігійними. Перевага світської тематики над релігійною помітна лише за два останні століття. Ми не можемо, — навіть коли б хто дуже хотів, — відмовитися від цієї багатовікової велетенської духовної спадщини, або зігнорувати її. Усе — відродиться: навіть стихійно, навіть за не найсприятливіших обставин! Але навіщо дорогу до храму, яка завжди була прямою і світлою, викривляти, умисно перетворювати її на манівці, заводити в хаші безвихіддя? Адже оці кілька років незалежності показали навіть недалекоглядним у питаннях духовної культури особам, що без примату Духу над тривіальністю побуту не буде ні нації ні держави, ні самостійності, ні матеріального благополуччя кожного» [24, с. 125].

Таким чином, осягнення історії за допомогою культури, мистецтва та релігії може бути дуже ефективним за умови врахування при її викладанні у школі та вузі різнобічних та різнопланових аспектів, особливостей, характерних рис. У свою чергу, історія ефективно допомагає вказаним феноменам зайняти гідне місце у життєдіяльності нинішнього суспільства.

Література

1. *Ключевський В.О.* Материалы разных лет. — Соч. в IX т. — Т.IX. — М., 1990.
2. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — М., 1991.
3. *Ковальченко И.Д.* Теоретико-методические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах. // Новая и новейшая история. — М., 1995. — №1. — С.3 — 34.
4. *Блок М.* Антология истории или ремесло историка. — М., 1973.
5. *Виппер Р.Ю.* Кризис исторической науки. — Казань, 1921.
6. *Сахаров А.Н.* Новая политизация истории или научный плюрализм? // Новая и новейшая история. — М., 1993. — №6. — С.87 — 98.
7. *Плеханов Г.В.* Избранные философские произведения. — М., 1956. — Т. 1.
8. *Ковальченко И.Д.* Теоретико-методические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах. // Новая и новейшая история. — М., 1995. — №1. — С.3 — 34.
9. *Бердяев Н.А.* Смысл истории. — М., 1990.
10. *Хвостова К.В.* К вопросу об историческом познании. // Новая и новейшая история. — М., 1993. — №3. — С.20 — 29.
11. Історія української культури. — Київ, 1994.; Масанюк С. Нариси історії нашої культури. — Київ, 1992.; Огієнко І. Українська культура.— Київ, 1991.
12. *Брайчевський М.Ю.* Культурно-історична спадщина українського народу у системі поглядів Т.Г. Шевченка. // Вісник АН УРСР. — Київ, 1998. — №5. — С.96 — 101.; Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цінність? // Наука і культура України. Щорічник. — Київ, 1988. — Вип.22. — С.309 — 325.
13. *Кравченко І.* Культура як національна мета. // Віче. — Київ, 1995. — №2. — С.131 — 144.
14. *Жарова Л.В.* Школа Київської Русі: стратегія навчання. // Рідна школа. — Київ, 1993. — №4. — С.60 — 62.
15. *Науменко Ф.І.* Школа Київської Русі. — Львів, 1965.
16. *Жданова І.* Не вмерти від істини. // Віче. — Київ, 1994. — №6. — С.104 — 115.
17. *Луначарський А.В.* Статті об искусстве. — М., 1941.
18. *Ортега-і-Гасет Х.* Вибрані твори. — Київ, 1994.

19. *Шуба О.* Єдина національна церква? // Віче. — Київ, 1994. — №3. — С.137 — 142.
20. *Рибачук М.* Не єдина національна церква, а єдина національна ідея. // Віче. — Київ, 1994. — №4. — С.135 — 145.
21. *Грушевський М.* Історія й її соціально-виховуюче значіння. // Грушевський Михайло. На порозі нової України: Гадки і мрії. — Київ, 1991. — С.55 — 70.
22. *Саган О.* Православний феномен культури. // Віче. — Київ, 1994. — №9. — С.105 — 119.
23. *Гудима А.* Не можна жити кривдами минулого. // Віче. — Київ, 1994. — №10. — С.149 — 158.
24. *Степовик Д.* Старовинна гілка національної культури. // Віче. — Київ, 1995. — №5. — С.117 — 126.

Надійшла до редакції 30.11.2004 р.